

Κοινωνικές αξίες, παιδαγωγικές ιδέες και κοινωνική δικαιοσύνη στο λόγο των παιδαγωγών της Φιλοσοφικής Σχολής.

Παυλίνα ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Δέσποινα ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ

Στην εισήγησή μας αναφερόμαστε στο έργο και στις Παιδαγωγικές ιδέες του Σπυρίδωνα Καλλιάφα, ο οποίος δίδαξε στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών κατά τη μεταπολεμική περίοδο, αναλύοντας τις απόψεις του σχετικά με ζητήματα που άπτονται της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας. Η συγκεκριμένη επιλογή υπαγορεύεται από το γεγονός ότι ο καθηγητής αυτός κατείχε, την έδρα της Παιδαγωγικής στο συγκεκριμένο χώρο και κατά συνέπεια άσκησε μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση της ελληνικής παιδαγωγικής σκέψης και πράξης. Βασικό εργαλείο ανάλυσης αποτελεί το έργο του ίδιου του Παιδαγωγού, τα συγγράμματά του, οι πανεπιστημιακές επετηρίδες και οι παιδαγωγικές συνεδριάσεις στη συγκεκριμένη σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, στοιχεία που φιλοξενούνται στο σχετικό αρχείο. Μέσα από αυτά προσπαθούμε να αναλύσουμε το πώς νοηματοδοτεί την αγωγή, την εκπαίδευση και το ρόλο της, το πώς προσδιορίζει τη σύνδεση με το κοινωνικό πλαίσιο και τις κοινωνικές τάξεις, τη θέση που αποδίδει στο άτομο και ειδικότερα στα δύο φύλα και τις διακρίσεις -διαφοροποιήσεις που κάνει ανάμεσα στα δύο, καθώς και το πώς αντιλαμβάνεται την έννοια της κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης. Τις απόψεις και τις θέσεις του, προσπαθούμε να τις ερμηνεύσουμε, σε σχέση με το κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι και το ιδεολογικό πλαίσιο της μεταπολεμικής και μετεμφυλιακής περιόδου.

Abstract

In this paper we are discussing the pedagogical ideas of Spyridon Kalliafas, who taught at the Faculty of Classic Letters at the University of Athens during the after the Second World War period. We are going to analyze his ideas and opinions concerning different subjects concerning social justice and equality. This specific choice is strictly connected with the fact that this Professor had had an important impact on the Greek pedagogical thought and praxis from this specific place. Our principal object of analysis is the work of this pedagogue, his books and the archives of the University. With this analysis we try to reveal how he describes and defines the education, the instruction and its role, the connection with the social context and the social classes, the place given to the individual and especially to male and female as well as to the concept of social equality and justice. We try to understand his ideas in connection with the sociopolitical and ideological context of the postwar and post civil war Greece.

1. Η ΕΚΛΟΓΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΚΑΛΛΙΑΦΑ ΣΤΗΝ ΕΔΡΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΤΗΝ ΚΑΘΟΡΙΣΑΝ.

Στις 29 Αυγούστου 1947 ο Σπυρίδων Καλλιάφας (1885-1964) εκλέγεται καθηγητής της Παιδαγωγικής στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών ύστερα από θετική για αυτόν εισηγητική έκθεση των δύο εκ των τριών μελών της εισηγητικής επιτροπής, των κ. κ. Θεόφιλου Βορέα, που κατέχει την έδρα της Φιλοσοφίας και του Νικόλαου Εξαρχόπουλου, που κατέχει την έδρα της Παιδαγωγικής, από τις 26 Ιουλίου του 1912. Ο τρίτος της εισηγητικής επιτροπής ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος δεν θα τον θεωρήσει κατάλληλο να καταλάβει την έδρα της Παιδαγωγικής, όπως άλλωστε και κανέναν άλλον εκ των τριών υποψηφίων. Με δέκα έξι ψήφους υπέρ του και μόνο δύο κατά, ο Σπ. Καλλιάφας θα καταλάβει τη δεύτερη τακτική έδρα της Παιδαγωγικής, ενώ κανείς δεν ψήφισε τους συνυποψηφίους του, Σοφία Γεδεών και Ευριπίδη Σούρλα. (Πρακτικά Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, τ. 22^{ος}, συνεδρία 9^η Ιουνίου 1947, σελ. 216). Για δύο Πανεπιστημιακά έτη (1947-1948 και 1948-1949) και μέχρι την συνταξιοδότηση του Ν.

Εξαρχόπουλου στις 31 Οκτωβρίου 1949, θα προσφέρουν και οι δύο ταυτόχρονα – Καλλιάφας και Εξαρχόπουλος- μαθήματα Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας στις τρεις από τις πέντε σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών στη Φιλοσοφική Σχολή, τη Θεολογική και τη Φυσικομαθηματική, ως κάτοχοι των δύο εδρών. (Διοικητικές επετηρίδες του Π.Α. 1947-1948, 1948-1949) Πρόκειται για αλλαγή φρουράς. Ο Σπ. Καλλιάφας θα παραλάβει την σκυτάλη από τον προκάτοχό του, με τη σύμφωνη μάλιστα γνώμη του και μετά την αποχώρηση του Ν. Εξαρχόπουλου θα παραμείνει ο μοναδικός καθηγητής της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών , μέχρι τις 31 Αυγούστου του 1956 που θα συνταξιοδοτηθεί και αυτός με τη σειρά του.

Το 1947 ο Καλλιάφας είναι ήδη εξήντα δύο ετών και είναι η τρίτη φορά που θέτει υποψηφιότητα για να καταλάβει πανεπιστημιακή έδρα. Είχε προηγηθεί η υποψηφιότητα του για την έδρα της Παιδαγωγικής Θεσσαλονίκης, το 1928, και η υποψηφιότητα του για την έδρα της Συστηματικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σε αντίθεση με την εκλογή του 1947, όπου ο Καλλιάφας εκλέγεται σχεδόν πανηγυρικά, το 1928 στη Θεσσαλονίκη, δε θα πάρει ούτε μία ψήφο, καθώς θα εκλεγεί τακτικός καθηγητής στην έδρα της Παιδαγωγικής ο Αλέξανδρος Δελμούζος. Ο τότε εισηγητής Χ. Θεοδωρίδης επισημαίνει ότι «Ο κ. Καλλιάφας γενικά, όπως φαίνεται στα δημοσιεύματά του ήταν άνθρωπος με διάθεση και επιμονή στην εργασία, κάποια κωλύματα όμως δεν τον άφηκαν να φτάσει όπου έπρεπε». Όπως επισημαίνει ο Χαράλαμπος Νούτσος: « Τα ίδια κωλύματα ωστόσο θα του επιτρέψουν 21 χρόνια αργότερα να διαδεχθεί τον Εξαρχόπουλο στην έδρα της Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Αθηνών» όπου «...θα υπηρετήσει με συνέπεια το μετεμφυλιακό κράτος και τους πολιτικούς φορείς της ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας». (Χ. Νούτσος, 1990) .

Στην εισηγητική του έκθεση, το 1947, ο Ν. Εξαρχόπουλος αφού εξάρει την « ευρείαν επιστημονικήν μόρφωσιν αυτού, την φιλοσοφικήν και παιδαγωγικήν του κατάρτισην, την βαθειάν κατοχήν της Ελληνικής γλώσσης...» θα υπογραμμίσει ότι ο Καλλιάφας « πρεσβεύει υγιέστατα αρχάς περί της σημασίας της θρησκείας και του έθνους...» και ότι «... η κοσμοθεωρία, εις ην πιστεύει αποτελεί εχέγγυο, ότι θα κατευθύνει ορθώς τους εις το Πανεπιστήμιον νέους, τους μέλλοντες λειτουργούς της Παιδείας». Αρκετοί από τους καθηγητές της σχολής που θα τον τιμήσουν με την ψήφο τους θα αναφερθούν ευμενώς, όχι μόνο στο εκτενές επιστημονικό του έργο αλλά και στην ιδεολογία που το διέπει. «Η υπηρεσία αυτού εν τη μέση εκπαιδεύσει και ιδιαιτέρως εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρεία, όπου ήτο γενικός επόπτης των σχολείων αυτής ... συνετέλεσεν ώστε να αποτραπή η σωφρονεστέρα μερίς του εκπαιδευτικού κόσμου από του αριστερισμού εν τη γλώσση και τη αγωγή, ήτις ατυχώς οδήγησε, υπό εξαιρετικών περιστάσεων βοηθημένη, εις την άρνησιν της Ελληνικής παραδόσεως και ακολούθως εις αλληλοκτονίαν και φθοράν του Ελληνικού γένους» (Βασίλειος Φάβης). Ψηφίζουν Καλλιάφα διότι «είναι άριστα παιδαγωγικός, φιλόπατρις και εθνικός ανήρ...» (Εμμ. Πεζόπουλος)

Βρισκόμαστε στα 1947 και ο εμφύλιος σκιάζει τη μεταπολεμική πολιτική σκηνή. Υπό την πίεση ενός κινήματος που αμφισβητεί τις προπολεμικές κοινωνικές δομές και την αστική κυριαρχία, η εκπαίδευση ως εσωτερικός μηχανισμός αναπαραγωγής του κοινωνικού συστήματος παίρνει ισχυρές εθνικιστικές κατευθύνσεις. Προβάλλει την κλασική κληρονομιά και την ιστορική συνέχεια του έθνους ως στοιχεία εθνικής ενότητας και επιβίωσης, ωραιοποιεί την εθνική συνοχή και την ταυτίζει με τη διατήρηση του κοινωνικού συστήματος και σμιλεύει ένα ιδεολογικό οικοδόμημα που υπογραμμίζει την εξιδανικευμένη εθνική υπεροχή.

Η θέση της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως διαφαίνεται από το έργο, τις βασικές αρχές, τους σκοπούς των μαθημάτων που προσφέρονται, καθορίζεται από το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο. Το βάρος στον προσανατολισμό της, πέφτει στις ιδεολογικές επιλογές και στη νομιμοποίηση τους. Άλλωστε η Παιδαγωγική, είτε ως θεσμοποιημένος επιστημονικός λόγος, είτε ως επίσημη και καταγεγραμμένη αντίληψη κοινωνικών φορέων από το χώρο της πράξης για την εκπαίδευση, διασταυρώνεται ποικιλότροπα με τις κοινωνικές συγκρούσεις και εκφράζει πολλαπλά ιδεολογήματα για την εκπαίδευση. Η Φιλοσοφική Σχολή ακριβώς επειδή ελέγχει την παιδαγωγική εκπαίδευση και κατάρτιση των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας, αλλά και την μετεκπαίδευση των δασκάλων από την ίδρυση της, το 1922, κατορθώνει να επιβάλλει την παιδαγωγική της ιδεολογία ως απόλυτη

αξία, ως κυρίαρχη αντίληψη και να ηγεμονεύσει στο σύνολο των εκπαιδευτικών, παίζοντας καθοριστικό ρόλο στη χάραξη της εκάστοτε πολιτικής και στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πράξης.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι στην εκλογή του Σπυρίδωνα Καλλιάφα τον πιο σημαντικό ρόλο, αν όχι τον κυρίαρχο, παίζει όχι μόνο η επιστημονική του κατάρτιση, αλλά και η μέχρι τότε πορεία του που εγγυάται την αποδοχή, την προβολή και κυρίως την αναπαραγωγή των ιδεολογικών κατευθύνσεων της σχολής που χαρακτηρίζονται από έντονο συντηρητισμό.

2. ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

Ο Καλλιάφας όπως επισημαίνει ο Ιωάννης Μαρκαντώνης σε άρθρο του, (Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια 1990) , «ασχολήθηκε στη Φιλοσοφία με την αναίρεση του υλισμού και τη θεμελίωση της νεοχριστιανικής κοινωνικής-ηθικής θεώρησης της ζωής» και δεν θα φανεί καθόλου αδιάφορος απέναντι στα κοινωνικοπολιτικά γεγονότα της εποχής του. Ως καθηγητής της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών θα προσφέρει στη Φιλοσοφική Σχολή, στο Φιλολογικό και στο Ιστορικό –Αρχαιολογικό, μια ώρα εβδομαδιαίως στο τρίτο ή στο τέταρτο έτος, μάθημα με τίτλο: « Εκπαιδευτικά προβλήματα τιθέμενα εκ της μελέτης της ψυχικής συστάσεως και του χαρακτήρος του Έλληнос», (Διοικητικές Επετηρίδες Π.Α.) ,ένας τίτλος ο οποίος διαφοροποιείται από χρονιά σε χρονιά, αλλά παραμένει συνεπής ως προς το περιεχόμενο και τους στόχους του μαθήματος που προσδιορίζει. Ενώ δηλαδή το 1950-1951 το μάθημα προσφέρεται με τον τίτλο που αναφέραμε, το 1952-1953 το μάθημα έχει τον εξής τίτλο: « Εκπαιδευτικά προβλήματα τιθέμενα εκ της μελέτης της ψυχικής συστάσεως και του χαρακτήρος του Έλληнос και εκ της μελέτης του χαρακτήρος της σημερινής ιστορικής περιόδου» και το 1954-1955 τον τίτλο: «...και εκ της μελέτης της **κρισιμότητας** (υπογρ. δική μας) της σημερινής ιστορικής περιόδου.» Ο τελευταίος τίτλος καταδεικνύει τον σαφή προσανατολισμό του μαθήματος προς την επικαιρότητα της εποχής, ενώ με τη λέξη «κρισιμότητα» δίνεται μια δραματική χροιά στον τρόπο αντιμετώπισης των ιστορικών γεγονότων και υπογραμμίζεται η σοβαρότητα της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης, μέσω αυτής της ανάγνωσης. Συγκρίνοντας τον συγκεκριμένο τίτλο, με τους τίτλους των μαθημάτων που προσφέρονται από τις υπόλοιπες έδρες μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι πουθενά αλλού δεν παρατηρείται μια τόσο άμεση εμπλοκή στις ιδεολογικοπολιτικές συγκρούσεις της εποχής, σε καμία άλλη περίπτωση ο τίτλος και το περιεχόμενο ενός μαθήματος δεν συνδέεται τόσο άμεσα με τα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα. Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να βγάλουμε συμπεράσματα όσον αφορά το ρόλο και τους στόχους που θεωρούν ότι θα πρέπει να παίζει η παιδαγωγική επιστήμη- στην οποία μάλιστα αποδίδουμε αυθυπαρξία, αυτάρκεια αυτοτέλεια και δεν αναγνωρίζουμε διασυνδέσεις και διαπλοκές με άλλες- και ειδικότερα οι παιδαγωγοί και οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί. Εξάλλου ο χώρος της Παιδαγωγικής προσφέρεται ως πεδίο ανοιχτής ιδεολογικής αντιπαράθεσης, καθώς το ερώτημα « τι εκπαίδευση θέλουμε» σχετίζεται άμεσα με το ερώτημα «τι κοινωνία θέλουμε» και ποιον ρόλο αποδίδουμε στα επιμέρους άτομα και στις κοινωνικές ομάδες ή τάξεις. Επηρεασμένος από τις σπουδές του στη γερμανόφωνη Ελβετία (Ζυρίχη), όπου την περίοδο 1916-1919 σπούδασε Παιδαγωγικά και Φιλοσοφία – καθώς μάλιστα ο συνδυασμός των δύο αποτελούσε συνήθη πρακτική την εποχή εκείνη- κυρίως από τους γερμανούς ιδεαλιστές φιλοσόφους, όπως ο Hans Driesch εισηγητής της θεωρίας της ζωτικής αρχής (Neovitalismus) και τους γερμανούς παιδαγωγούς , ιδιαίτερα τον Gaudig, το έργο του οποίου , για τα σχολεία εργασίας, μετέφρασε και έκανε γνωστό στο ελληνικό κοινό, ο Καλλιάφας αντιμετωπίζει την κοινωνία σαν ένα σύνολο ατόμων.

Όπως και ο Gaudig, που αναγορεύει τη διάπλαση της τέλειας προσωπικότητας ως βασικό σκοπό της αγωγής, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα διαμορφωνόταν αυτόματα και η άριστη κοινωνία, έτσι και ο Καλλιάφας αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως ένα άθροισμα διαφορετικών προσωπικοτήτων και χαρακτήρων. Οι ισχυρότεροι από αυτούς, οι πιο χαρισματικές προσωπικότητες, σύμφωνα με τον ίδιο, θα νοηματοδοτήσουν και θα καθορίσουν το «πνεύμα της εποχής τους ». Επηρεασμένος, επίσης, από το έργο του Γιουνγκ, θεωρεί τους ψυχολογικούς και κοινωνικούς νόμους αλληλένδετους και προσπαθεί να

ερμηνεύσει τα κοινωνικά δρώμενα με βάση ψυχολογικούς νόμους. « Την γένεσιν της ιστορίας ή ως δυνάμεθα νυν να λέγωμεν του πνεύματος του κρατούντος εν εκάστη ιστορική περιόδω δυνάμεθα ακριβέστερον να νοήσωμεν ως εξής: Αι δύο κύριαί τάσεις της ανθρώπινης ψυχής η προς τα έξω δηλαδή και η προς τα ένδον, και αι ψυχικαί λειτουργίαι ουδέποτε είναι ισοδύναμοι, συνυπάρχουν όμως πάντοτε παρά την εναντιότητα. Ένεκα της εναντιότητας πάντοτε αγωνίζονται κατ' αλλήλων. Εκ του αγώνος δε τούτου γεννάται παν ανθρώπινον». (Καλλιάφας, 1935). Προβαίνει δηλαδή σε μια ανάγνωση της κοινωνικής πραγματικότητας με ψυχολογικούς όρους, πιστεύει ότι μέσω του διπόλου ενδοστρέφεια- εξωστρέφεια , μέσα από αυτό το μανιχαϊστικό σχήμα μπορούμε να ερμηνεύσουμε την κοινωνική εξέλιξη . Όταν πλειοψηφούν οι ισχυρές ενδοστρεφείς προσωπικότητες το πνεύμα της εποχής χαρακτηρίζεται από ενδοστρέφεια και στρέφεται σε πνευματικές και μεταφυσικές αναζητήσεις, που για τον Καλλιάφα συχνά, ταυτίζονται. Όταν πλειοψηφούν οι ισχυρές εξωστρεφείς προσωπικότητες η ιστορική περίοδος χαρακτηρίζεται από εξωστρέφεια και προάγει τον υλικό πολιτισμό. Η κοινωνική εξέλιξη ερμηνεύεται και αυτή με τη βοήθεια των ψυχολογικών νόμων. Όταν αυξάνεται σε μια κοινωνία η ενδοστρέφεια τότε ισχυρές εξωστρεφείς προσωπικότητες αγωνίζονται να ανατρέψουν την καθεστηκυία τάξη και να οδηγήσουν σε περισσότερο εξωστρεφείς κοινωνικές εκδηλώσεις. Το αντίθετο ισχύει στην περίπτωση της αυξημένης κοινωνικής εξωστρέφειας. Σε κάθε άνθρωπο και σε κάθε κοινωνία συνυπάρχουν οι δύο αυτές αντιτιθέμενες ψυχολογικές τάσεις που συγκρούονται αενάως και εναλλάσσονται. Κατά τον Καλλιάφα τόσο η προπολεμική όσο και η μεταπολεμική εποχή χαρακτηρίζονται από έντονη εξωστρέφεια και η ιδεολογία που εκφράζει καλύτερα από οποιαδήποτε άλλη την στροφή προς τον υλικό κόσμο, που ο Καλλιάφας ταυτίζει με τον υλισμό, είναι κατά την άποψή του ο κομμουνισμός. « Αλλά όμως ο κομμουνισμός ενέχει και μιαν μεγάλην ιδέαν χάριν της πραγματώσεως της οποίας προ ουδεμίας ποείται απανθρωπίας. Ο κομμουνισμός δηλαδή απαιτεί ισότητα περί την διανομήν των υλικών αγαθών.» (Καλλιάφας, 1935)

Στο αίτημα για κοινωνική ισότητα που υποστηρίζουν οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και ένα ισχυρό λαϊκό κίνημα, ο Σπυρίδων Καλλιάφας απαντά ότι « η ισότης είναι ιδέα πρακτικώς ανεφάρμοστος, διότι η πραγματοποίησις αυτής προϋποθέτει την εντελή των ανθρώπων ταυτότητα, οι άνθρωποι όμως και ψυχικώς και σωματικώς διαφέρουν αλλήλων...» (Καλλιάφας, 1935), και στο αίτημα για κοινωνική ισότητα αντιπαραθέτει την απαίτηση για κοινωνική Δικαιοσύνη, την οποία θεωρεί ισχυρότερη και πιο ρεαλιστική. «Δια τούτο αντί της ισότητος ανάγκη να τίθεται η *Δικαιοσύνη* (sic) ήτις απαιτεί την εις έκαστον απόδοσιν του προσήκοντος.» (Καλλιάφας, 1935).

Με δεδομένο ότι οι άνθρωποι δεν μοιάζουν μεταξύ τους ούτε σωματικά, ούτε πνευματικά, ούτε ως προς την συμβολή τους στη διαμόρφωση του « πνεύματος της εποχής», ο Καλλιάφας οδηγείται στο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι δεν έχουν την ίδια αξία. Οι κοινωνικές διαφορές που παρατηρούνται – οι ανισότητες- η ύπαρξη διαφορετικών τάξεων στην κοινωνία οφείλονται στις διαφορετικές ψυχικές λειτουργίες των μελών της, στη διαφορετική τους ικανότητα να συμβάλλουν στο «πνεύμα της εποχής», είναι δηλαδή διαφορές εγγενείς στα ανθρώπινα όντα που δεν δημιουργούνται από την κοινωνία. Αντιθέτως οι εγγενείς διαφορές των ανθρώπων δημιουργούν τα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Επειδή όμως αυτές οι διαφορές είναι φύσει αδύνατον να πάψουν να υπάρχουν το αίτημα για ισότητα είναι ανεδαφικό και ανεφάρμοστο. Στο σημείο αυτό ο Καλλιάφας επικαλείται τον Πλάτωνα και αναφέρει: « Πολύ βαθύτερον του σημερινού υλόφρονος σοσιαλισμού άρα, έκρινε ο Πλάτων, διακρίνων τους πολίτας εις τάξεις κατά τας εκάστοτε επικρατούσας ψυχικάς λειτουργίας και απαιτών ουχί ισότητα αλλά δικαιοσύνην». (Καλλιάφας, 1935). Ζητά δικαιοσύνη, γιατί σύμφωνα με τη δική του ερμηνεία με τον τρόπο αυτό θα δοθεί στον καθένα η θέση που ταιριάζει στις ψυχικές και σωματικές του ανάγκες. Για τον Καλλιάφα τόσο η ισότητα όσο και η δικαιοσύνη είναι ιδέες που μπορούν να υπάρξουν ουσιαστικά και να ρυθμίσουν αποτελεσματικά τα τεκταινόμενα στον υλικό κόσμο « μόνο αν έχουν ως σημείο αναφοράς τους ένα σημείο πέραν του υλικού κόσμου, όπως είναι ο Θεός και η Ψυχή. Δια τούτο εις ημάς φαίνεται ότι ο πλατωνικός σοσιαλισμός είναι απείρως βαθύτερος και απείρως πλησιέστερος προς την πραγματικήν ζωήν και επομένως και συντελεστικότερος εις την δικαιοτέραν αυτής διαρρυθμισιν παρά ο σημερινός υλόφρων σοσιαλισμός». (Καλλιάφας, 1935).

3. ΟΙ ΗΓΕΤΕΣ, Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ

Με βάση τις συγκεκριμένες θεωρητικές παραδοχές ο Καλλιάφας καταπιάνεται με το πρόβλημα της Ελληνικής Εκπαίδευσης και της μεταρρύθμισης που αυτή έχει ανάγκη σε μια πραγματεία του με τίτλο « Η αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης » που θα εκδώσει στην Αθήνα το 1945. Σε αυτή την πραγματεία αναπτύσσει και πάλι τις θέσεις του για το ρόλο της εκπαίδευσης και της παιδαγωγικής, αλλά καταθέτει και τις προτάσεις του για τον τρόπο αναδιοργάνωσης και μεταρρύθμισης της ελληνικής εκπαίδευσης . Στο σημείο αυτό θα πρέπει να κάνουμε μια μικρή παρένθεση.

Στη διάρκεια της κατοχής, το 1943, η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος είχε ξαναπάρει το σχήμα που είχε πριν το 1937 και τη δικτατορία του Μεταξά: Εξαετής ήταν η διάρκεια του δημοτικού σχολείου και του γυμνασίου, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη του Αλέξη Δημαρά ότι « Η δικτατορία, ο πόλεμος, η κατοχή, ο εμφύλιος σπαραγμός ήταν σαν να μην άγγιζαν την ελληνική εκπαιδευτική πολιτική».(Δημαράς, 1985). Ωστόσο κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο η αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης κυρίως στο επίπεδο της μέσης βαθμίδας, κρινόταν αναγκαία, προκειμένου να παρακολουθήσει τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις και την πορεία εκβιομηχάνισης της χώρας. Το θέμα φαίνεται ότι εμπνέει και τον Καλλιάφα, όπως προδίδει και ο υπότιτλος του έργου του: « Πραγματεία κοινωνιολογική περί αναγέννησεως δια της μορφώσεως αξίων πολιτικών και κοινωνικών ηγετών » που προοιδαίνει τον αναγνώστη για τις κατευθύνσεις και τους στόχους που θα πρέπει να βάλει και να υλοποιήσει η ελληνική εκπαίδευση. Ο ίδιος επισημαίνει με δραματικό τρόπο ότι η κατάσταση για τον Ελληνισμό είναι τόσο κρίσιμη όσο καμία άλλη τα τελευταία δύο χιλιάδες χρόνια, από την εξαφάνιση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και μετά και υπογραμμίζει την αναγκαιότητα αναγέννησης του Ελληνισμού. Η αναγέννηση αυτή όμως, όπως και η άνοδος σε ανώτερο επίπεδο πολιτισμού ή η κατάρπωση και ο εκφυλισμός κάθε λαού εξαρτάται από τους ηγέτες του. Ο λαός θεωρείται πλήθος, μάζα που ακολουθεί τους ηγέτες του. Οι ηγέτες καθοδηγούν, ο λαός καθοδηγείται. Ποιοι όμως είναι οι ηγέτες σύμφωνα με τον Καλλιάφα, τι χαρακτηριστικά πρέπει να έχουν; « Ηγέται είναι όσοι αποκαλύπτουν νέας ηθικές και θρησκευτικές ιδέας, όσοι νέας ανακαλύπτουν επιστημονικές αληθείας, όσοι τέμνουν νέας αγνώστους μέχρι τούδε οδούς εις τας καλὰς τέχνας... Πάντες δε τούτους διακρίνει ισχυρόν συναίσθημα τιμής και καθήκοντος...» Οι ηγέτες είναι για τον Καλλιάφα άνθρωποι πνευματικά και ηθικά ανώτεροι λόγω της κληρονομικότητας και της φύσης τους. Το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να δημιουργήσει ηγέτες αφού αυτοί γεννιούνται και δεν γίνονται, μπορεί όμως να τους αναγνωρίσει εγκαίρως. Είναι οι μεγάλες εποχές « οι κρίσιμες ιστορικές περιόδους » οι οποίες « ερεθίζουν συνεχώς τας ψυχὰς των όντων μεγάλων, ώστε ούτω να αναπτύσσονται αι αρεταί αυτών ». Εφόσον η σωτηρία ή όχι ενός έθνους, η εξαφάνιση ή η αναγέννησή του εξαρτώνται κατά κύριο λόγο από τους ηγέτες του, η γενίκευση της εκπαίδευσης δεν έχει νόημα, υποστηρίζει ο ηπειρώτης παιδαγωγός. « Είναι εσφαλμένη η ευρύτατα διαδεδομένη γνώμη ότι η εξυγίανσις των λαών εις κρίσιμους μάλιστα καιρούς πρέπει να αφορμάται από της σχολικής παιδείας της νεολαίας ». Παραμένοντας πιστός στην ψυχολογική ανιστορική θεώρηση των κοινωνικών φαινομένων και καταστάσεων ο Καλλιάφας αρνείται ότι μεταβολές στη επικρατούσα πολιτικοκοινωνική κατάσταση μπορούν να επέλθουν μέσω της συλλογικής προσπάθειας ή της όποιας κρατικής πολιτικής παρέμβασης. « τα μεγάλα προβλήματα λύνονται δια ριζικής μεταβολής των βαθύτερων ψυχικών διαθέσεων ». Λίγα στην αρχή άτομα, τα πιο προικισμένα, βελτιώνουν τον εαυτό τους με αυτοαγωγή, εκριζώνοντας τις εγωιστικές αντιλήψεις τους και όταν αυξηθεί ικανοποιητικά ο αριθμός των ηθικών μελών της κοινωνίας τότε μπορούν να επιλυθούν και τα κοινωνικά προβλήματα σύμφωνα με τα ανθρώπινα δεδομένα και τις ανθρώπινες δυνάμεις.

Το κύριο εκπαιδευτικό ζήτημα σοβαρότερο από κάθε άλλο, ακόμα και από το γλωσσικό είναι για τον Καλλιάφα ο τρόπος που το εκπαιδευτικό σύστημα θα επιλέξει αυτούς που η φύση προορίζει για ηγέτες. Και αυτό είναι για τον ίδιο πρωτίστως ένα ζήτημα δικαιοσύνης. Διότι είναι δίκαιο να κατευθύνεται ο καθένας στη θέση για την οποία οι ψυχοφυσιολογικές του ικανότητες τον προορίζουν. Ο Καλλιάφας χαρακτηρίζει « πλάνη

δεινή» την άποψη ότι η αύξηση του αριθμού των σχολείων και των μαθητών και η βελτίωση των μεθόδων διδασκαλίας είναι στοιχεία που μπορούν να συντελέσουν στην πρόοδο του λαού. Η πρόοδος « εξαρτάται εκ της γενικής ψυχικής ευρωστίας λαού τινός και εκ της υπάρξεως αξίων ηγετών» κατά συνέπεια η ευρεία διάδοση της σχολικής παιδείας και η επέκταση του σχολικού δικτύου είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης υψηλού πολιτισμού και όχι αίτιο της δημιουργίας του.

4. Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΤΩΝ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΩΝ

Η σχολική παιδεία θεωρείται η σπουδαιότερη λειτουργία της πολιτείας, ενώ μία από τις εξίσου σπουδαίες λειτουργίες της παιδείας είναι η μόρφωση εκείνων οι οποίοι « δίκαιον και ωφέλιμον είναι να οδηγούν τους άλλους, να αποτελούν την ηγετίδα τάξιν». Όσον αφορά τη στοιχειώδη εκπαίδευση είναι σωστό να επεκτείνεται διότι όσο πιο ευρεία είναι τόσο περιορίζεται η πιθανότητα να στερηθεί η κοινωνία επίλεκτων ηγετών και να επικρατήσει κοινωνική αδικία. Αλλά η αύξηση του αριθμού των μαθητών που φοιτούν στη μέση και ανώτερη εκπαίδευση είναι ανεπιθύμητη και συμβαδίζει με την αυξανόμενη πνευματική κατάπτωση, διότι στα σχολεία της μέσης θα έπρεπε να επιτρέπεται η είσοδος μόνον των μαθητών εκείνων οι οποίοι «διακρίνονται των άλλων δια των ισχυροτέρων θεωρητικών προδιαθέσεων».

Δυστυχώς, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Καλλιάφα, εδώ και πολλές δεκαετίες το σύστημα εισαγωγής στη μέση είχε γίνει αρκετά ελαστικό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ανάξιοι, όπως τους αποκαλεί, να εισέρχονται στη μέση εκπαίδευση. Σύμφωνα δε με την εκτίμηση του ανάξιοι είναι τα 3/5 του συνόλου των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα αυτής της πρακτικής είναι: 1) Να δημιουργούνται προσκόμματα στη διαπαιδαγώγηση των αξίων και ικανών, αφού οι εκπαιδευτικοί δεν μπορούν να ασχοληθούν μόνο μαζί τους. 2) Να καταλαμβάνονται πολιτικά και κοινωνικά αξιώματα από ανίκανους και φύσει κατώτερους και τέλος 3) Να φθείρεται η ηγετίδα τάξη. Οι τρεις αυτές συνέπειες της αύξησης των εισακτέων στη μέση εκπαίδευση, που οι περισσότεροι «αποβαίνουν η λύμη της κοινωνίας και της πολιτείας», συνιστούν για τον Καλλιάφα κατάφωρη αδικία που επιτείνει τον μέγιστο « των κοινωνικών και πολιτικών κινδύνων, (αυτόν) του πλήρους εξαφανισμού ημών ως κράτους και ως έθνους. Κατά συνέπεια χρειάζεται αυστηρότατη επιλογή «δια καταλλήλων εισιτηρίων εξετάσεων». Η επιλογή αυτή μάλιστα πρέπει να αφορά όχι μόνο στις αποκτηθείσες γνώσεις του υποψηφίου αλλά και στην πνευματική και ηθική του συγκρότηση. Αν σκεφτεί κανείς ότι για τον Καλλιάφα το ύψιστο πνευματικό καθήκον που απαιτούν οι κρίσιμες ιστορικές περίοδοι είναι η « η αποκατάστασις της διασεισθείσης θρησκευτικότητος» καταλαβαίνει και την έκταση του αποκλεισμού από τα μορφωτικά αγαθά που προτείνει. Επικαλούμενος τις απόψεις ενός γερμανού βιολόγου ονόματι Fr.Lenz εναντιώνεται στο ενιαίο σχολείο, καθώς πιστεύει ότι αυτό δεν επιτρέπει την επιλογή και την ανάδειξη των ευφυεστέρων. Πιστεύει δε, ότι μέσω της διδασκαλίας για μεγάλο διάστημα αναβάλλεται η κοινωνική επιλογή.

Προτείνει επίσης ο αποκλεισμός των αναξίων να γίνεται όσο το δυνατόν πιο νωρίς διότι οι ικανοί πρέπει να εισέρχονται στη μέση βαθμίδα αμέσως μόλις εκδηλωθεί η ανώτερη πνευματική τους ικανότητα. Υποστηρίζει: « Επιστημονικώς ορθή είναι η είσοδος εις τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσως ευθύς άμα τη συμπληρώσει του τέταρτου σχολικού έτους». Ζητάει δηλαδή να ισχύσει η δομή της μεταξικής περιόδου, με τετρατάξιο δημοτικό και οκτατάξιο γυμνάσιο για όσους προορίζονται για ακαδημαϊκές σπουδές και εξατάξιο δημοτικό για όσους μέλλονται να γίνουν χειρώνακτες. Η μέση εκπαίδευση θα αποτελείται από δύο βαθμίδες. Κατώτερη πενταετή και ανώτερη τριετή. Χρησιμοποιεί δε και πάλι καθαρά ψυχολογικούς όρους για να δικαιολογήσει την αυστηρή επιλογή και τη σημασία του αποκλεισμού μεγάλης μερίδας των μαθητών της στοιχειώδους εκπαίδευσης από τη μέση.

Υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη αντίληψη ακολουθεί τρεις βαθμίδες εξελίξεως. Στην πρώτη το άτομο δεν αντιλαμβάνεται τις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων αντικειμένων, στην δεύτερη αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ τους και στην τρίτη βαθμίδα «αναφαίνεται η νόησις αναφορών» και ολοκληρώνεται η θεωρητική νόηση. Στο τρίτο και κυρίως στο τέταρτο έτος του δημοτικού, λίγα μόνο παιδιά που η φύση προίκισε,

περνούν από το πρώτο αντιληπτικό στάδιο στα τρίτο. Αμέσως μόλις αναφανεί η ξεχωριστή τους ικανότητα τα παιδιά αυτά πρέπει να αποχωρίζονται « των πολύ περισσότερων άλλων, (παιδών) οι οποίοι δεν είναι μεν ανώμαλοι, έχουν όμως διαφέροντα μάλλον πρακτικά...» για να μην υποστούν μεγάλη βλάβη της πνευματικής τους αναπτύξεως διότι « παν ό,τι δεν ευρίσκει τους αναγκαίους όρους της αναπτύξεως εις την κατάλληλον χρονική στιγμήν δηλαδή ευθύς ως τούτον ήθελεν αρχίσει να εμφανίζεται, φθίνει ή αναπτύσσεται πενιχρώς». Η καθυστέρηση λοιπόν κατά δύο έτη στην επιλογή συνιστά αδικία, όχι μόνον και όχι κυρίως, για τους ευφυέστερους μαθητές αλλά προ παντός για το λαό αφού « μεγίστην έχει σπουδαιότητα η όσον το δυνατόν σκοπιμωτάτη διαρρύθμισις της κοινωνικής επιλογής». Ζητάει λοιπόν αυστηρές εξετάσεις επιλογής στην Τετάρτη τάξη του δημοτικού και αντιδρά ειρωνικά στη θέση των φιλελεύθερων παιδαγωγών που ζητούν διατήρηση του εξάχρονου δημοτικού, με το επιχείρημα ότι η παράταση των δύο χρόνων θα επιτρέψει στα λιγότερο ευνοημένα παιδιά των ασθενέστερων τάξεων, να αντιμετωπίσουν με μεγαλύτερη επιτυχία τις εξετάσεις επιλογής για τη μέση εκπαίδευση. Επιμένει ότι ο αποχωρισμός των « προτερούντων» δε δημιουργεί συναίσθημα μειονεξίας εις τους «υστερούντας». Αντιθέτως ο έγκαιρος διαχωρισμός τους συντελεί στη δημιουργία «υγιούς κοινωνικού φρονήματος.»

Ο Καλλιάφας δεν αντιτίθεται στην ενασχόληση των δασκάλων μόνο με τους λίγους εκλεκτούς μαθητές, δεν καταδικάζει την πρακτική αυτή της πλειοψηφίας μάλιστα, όπως υποστηρίζει, των εκπαιδευτικών. Θεωρεί σχεδόν αναπόφευκτα αυτά τα αμαρτήματα και ως μόνη δυνατή λύση για αυτά, προτείνει τον έγκαιρο διαχωρισμό των ικανών από την πλειοψηφία των αδυνάτων. Τα αισθήματα μειονεξίας των τελευταίων ,ακόμα και να δεν υπήρχαν τα «παιδαγωγικά αμαρτήματα», θα ήταν αναπόφευκτα ,διότι είναι « φύσει αδύνατον να αποφευχθεί η εκδήλωσις της καθυστερήσεως αυτών εν συγκρίσει προς τους ευφυεστέρους, οσονδήποτε απλούστεραι και ευκολώτεραι και αν ήθελον γίνει χάριν αυτών αι σχολικά αι απαιτήσεις.» Η ύπαρξη των ταξικών διαφορών δεν ευθύνεται για τις διαφορές των μαθητών και ούτε συνιστά για τον Σπ. Καλλιάφα αδικία, ούτε καν κοινωνικό ζήτημα προς αντιμετώπιση Προτείνει τη λιτότητα και την αυτοσυγκράτηση ως τρόπο ζωής για όλα τα κοινωνικά στρώματα, ζητά μια ζωή χριστιανική και μετρημένη απ' όλους, ζητά από τους πλούσιους να μην προκαλούν τους φτωχούς με ακρότητες, αλλά βρίσκει φυσική την κοινωνική διαστρωμάτωση, αποτέλεσμα των βιολογικών διαφορών των ανθρώπων και πέρα για πέρα θεμιτή, αφού οι βιολογικώς ισχυρότεροι αποτελούν την ηγετίδα τάξη που μόνη αυτή μπορεί να οδηγήσει το λαό είτε στην ακμή είτε στην καταστροφή.

Ερμηνεύει την ιδέα της δικαιοσύνης ως « την εις πάντα πολίτην απονομήν υλικών αγαθών ...αλλά είναι δίκαιον ταύτα να δίδονται μέχρι ορίου τινός περισσότερα εις τους ικανώτερους...και λόγοι δε ψυχολογικοί απαιτούν την κτήσιν περισσότερων αγαθών υπό των ικανοτέρων.»

Είναι ενδιαφέρουσα η άποψη του για την κοινωνική κινητικότητα. Υποστηρίζει ότι σχολεία πενταετούς κατώτερης βαθμίδας της μέσης εκπαίδευσης θα έπρεπε να υπάρχουν αρκετά σε κωμοπόλεις για να μην αποκλείονται τα ευφυή παιδιά των χωρικών από τη μέση εκπαίδευση, καθώς και να δίνονται υποτροφίες για σπουδές στη μέση εκπαίδευση , στα άπορα παιδιά. Θεωρεί όμως ότι «είναι εσφαλμένη η γνώμη, ότι πρέπει όλα τα υπό οιανδήποτε έποψιν έξυπνα παιδιά των δια του σώματος κυρίως εργαζομένων πολιτών να εισάγονται εις τα σχολεία της μέσης...η πραγμάτωσις της ανωτέρω λεχθείσης γνώμης... θα απέβαινεν απολύτως δυσμενής προς τα συμφέροντα αυτών διότι θα αφήρει... από την κοινωνικήν αυτών κίνησιν τας ευρωστότατας ιδιοφυίας.» Έτσι λοιπόν καλό θα ήταν, τόσο για την τάξη τους όσο και για ολόκληρο το έθνος οι ευφυείς γόννοι της εργατικής και της αγροτικής τάξης να παραμένουν σε αυτές, ώστε προικισμένοι άνθρωποι να ηγούνται αυτών και να τις οδηγούν σε « ανώτερα επίπεδα πολιτισμού». Οι γυμνασιακές και οι ανώτατες σπουδές που θα τους απομάκρυναν από την τάξη τους για να τους θέσουν στην υπηρεσία μιας ηγετίδας τάξης που δεν κατανοεί, λόγω θέσης, εύκολα, τα προβλήματα των κατωτέρων τάξεων, σε τελική ανάλυση θα ήταν βλαπτικές και για την τάξη τους και για τι κοινωνικό σύνολο. Έτσι λοιπόν μόνον όσα «παιδιά των εργαζομένων σωματικώς» διαθέτουν εξαιρετική ιδιοφυία πρέπει να κατευθύνονται στη μέση και στην ανώτερη εκπαίδευση. Σε αυτή την περίπτωση τα παιδιά αυτά θα «συμπληρώνουν εκάστοτε τα κενά και θα ενισχύουν χάριν της περαιτέρω προόδου

την ηγέτιδα εκείνη τάξιν, η οποία δια της ευρυτέρας αυτής διανοίας συλλαμβάνει τα γενικώτερα προβλήματα περί του λαού εν γένει...»

Ο Σπ. Καλλιάφας υπερασπίζεται την ανάγκη μιας αυστηρής κοινωνικής επιλογής και ζητάει ένταση των φραγμών για τις κατώτερες τάξεις, κατακρίνοντας την «διαιτερότητα» του ελληνικού σχολικού μηχανισμού.

Ειδικού σχολιασμού χρήζουν και οι απόψεις του παιδαγωγού αυτού σχετικά με το ρόλο του φύλου που αναπτύσσει τόσο στο βιβλίο: «Χαρακτηρισμός της εποχής μας» όσο και στην: «Ψυχολογία του βάθους». Υποστηρίζει ότι στον άντρα είναι πιο ισχυρή η διάνοηση, οι πνευματικές λειτουργίες και οι σωματικές δυνάμεις, ενώ στη γυναίκα το συναίσθημα και οι συνδεδεμένες με αυτό πνευματικές λειτουργίες γεγονός που τις καθιστά κατώτερα όντα έναντι των ανδρών. Θεωρεί ότι σε κάθε άνθρωπο υπάρχουν ιδιότητες γυναικείες και ανδρικές που διατηρούνται σε ισορροπία όταν αυτές αναπτύσσονται ομαλά και φυσιολογικά.

Οι απόψεις του Καλλιάφα περί ισότητας και δικαιοσύνης σκοπό έχουν να προσφέρουν ιδεολογική κάλυψη και ηθική δικαίωση σε ένα σύστημα που αναπαράγει τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές. Με το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ωστόσο, οι γρήγοροι ρυθμοί ανάπτυξης της τεχνολογίας και της βιομηχανίας θέτουν σε αμφισβήτηση το παραδοσιακό σχολείο σε όλη την Ευρώπη και οι ανάγκες ανάπτυξης της αστικής τάξης απαιτούν γενίκευση της στοιχειώδους αλλά και της Μέσης και της Τεχνολογικής εκπαίδευσης. Είδαμε τις θέσεις του Σπ. Καλλιάφα επ' αυτών. Υποστηρίζουμε, και σε άλλη εργασία μας ευελπιστούμε να το τεκμηριώσουμε ότι οι παιδαγωγικές του απόψεις εξυπηρετούν τις βλέψεις των παλαιότερων συντηρητικών στρωμάτων της Ελληνικής κοινωνίας που τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, συσπειρώνονται γύρω από τα ανάκτορα και έρχονται σε ένα βαθμό, σε σύγκρουση με το τμήμα εκείνο της αστικής τάξης που αγωνίζεται να μετασχηματίσει τις προπολεμικές κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές δομές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκράμσι Αντόνιο, Οι διανοούμενοι, Στοχαστής, Αθήνα 1972.
- Δημαράς Αλέξης, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985.
- Καλλιάφας Σπυρίδων, Χαρακτήρες ή ψυχολογικοί τύποι: Παιδαγωγικά και κοινωνιολογικά Πορίσματα, Αθήναι 1935.
- Καλλιάφας Σπυρίδων, Χαρακτηρισμός της εποχής μας, Εκδ. της Χριστιανικής ενόσεως Εκπαιδευτικών Λειτουργών, Αθήναι 1953.
- Καλλιάφας Σπυρίδων, Η αναδιοργάνωσις της εκπαίδευσως, εκδ. Ανδρ. Βάρτσου, Αθήναι 1945.
- Καλλιάφας Σπυρίδων, Ψυχική σύστασις χαρακτήρ και αγωγή του Έλληνος, εκδ. Πέτρου Δημητράκου, Αθήναι 1949.
- Καλλιάφας Σπυρίδων, Ψυχολογική σύγκρισις των φύλων, Αθήναι 1961.
- Καλλιάφας Σπυρίδων, Α: Διάγραμμα της ψυχολογίας του βάθους Β: Η νοσηρότης της εποχής μας, Επιστημονικές Επετηρίδες Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, τ. Θ , 1958-1959.
- Καλλιάφας Σπυρίδων, Σκέψεις τινές περί της εν τω κλασσικώ και τω φυσικομαθηματικώ Γυμνασίω αναγκαίας επιλογής, ΕΕΦΣΠΑ, τ.Δ, 1953-1954
- Καλλιάφας Σπυρίδων, Το πρόβλημα των αντιθέσεων παρά τω Καρόλω Γ. Γιουγκ, ΕΕΦΣΠΑ, Τ.ΙΒ 1961-1962
- Νούτσος Χαράλαμπος, Ιστορία της εκπαίδευσης και Ιδεολογία: Όψεις του Μεσοπολέμου Ο Πολίτης, Αθήνα 1990.
- Σβορώνος Νίκος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη Αθήνα 1990.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των Εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1987.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1974.

